

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ

УДК 159.9.07

© Н. А. Буняк, 2022

orcid.org/0000-0002-1129-6623

<https://doi.org/10.33989/2226-4078.2022.1.251920>

БУНЯК Надія Андроніківна

*доктор психологічних наук, професор кафедри психології
Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти
імені К. Д. Ушинського*

ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА ІНКЛЮЗИВНОГО ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ

У статті розглянуто результати аналізу психологічної проблеми готовності системи освіти до реалізації процесу інклюзії.

У рамках формування середовища інклюзивної освіти автор особливо прихильно ставиться до розуміння інклюзивної освіти як спеціально організованої взаємодії вчителя та особистості з особливими потребами та нормативним рівнем розвитку.

Інклюзивна освіта – це системний процес налагодженої взаємодії всіх учасників навчально-виховного процесу.

У цій роботі узагальнено теоретичні підходи до проблем виховання осіб з особливими освітніми потребами, засновані на рівноправності. Це стосується можливості реалізації права на освіту в типовому навчальному закладі, відкритому для навчання осіб з фізичними, інтелектуальними, соціальними, емоційними, мовними чи іншими ознаками.

Автор наголошує, що першочерговою проблемою створення інклюзивного освітнього середовища на сьогодні є професійна підготовка вчителів, орієнтована на роботу з особами, які мають особливі освітні потреби.

Ключові слова: *інклюзія, інклюзивне навчання, інклюзивне освітнє середовище.*

Постановка проблеми. Процес, сутність якого в опануванні знаннями (насамперед науковими), засадовими та

моральними цінностями, уміннями, здатністю до узагальнення, нормами поведінки, зміст яких визначається укладом суспільства економічним, соціальним чи політичним і рівнем його розвитку, називають освітою.

Мережа закладів, що займаються навчанням та вихованням особистості, зв'язок між ними і ті принципи, що лежать в основі їх злагодженої діяльності складають систему освіти.

Сакраментальна система освіти переважно зорієнтована на показники засвоєння знань, а психологія сьогодення акцентує увагу на індивідуальному підступі до особистості. Зміна освітніх прототипів допомогла осягнути, що необхідно створити систему заохочення співдіяння, взаємин спілкування між учителем та учнями, педагогами та студентами. Освітній простір відкритий, появляються нові практики, кожна з яких вирішує на свій лад проблеми освіти і розвитку особистості (Буняк, 2017).

Автор дотримується думки та хотів би наголосити про те, що особа з інвалідністю визначається сталим розладом систем і функцій організму, які під час взаємодії із довкіллям можуть спричинити обмеження її життєвої активності. Це, в свою чергу, зобов'язує створити гідні умови для досконалої реалізації такою особою своїх переваг та запевнень, визначених чинним законодавством та забезпечення їй соціальної безпеки шляхом створення належних умов – економічних, політичних, соціальних.

Розквіт громади сьогодення та освіти відбувається під впливом провідної думки про те, що кількість людей з інвалідністю неухильно зростає. За найновішими статистичними даними більше 650 мільйонів осіб на планеті має недоліки сприймання, фізичні чи інтелектуальні, а у 25 відсотків населення світу є усілякі розлади здоров'я.

Міністерством соціальної політики України зареєстровано на 01 січня 2020 року, в Україні 2,7 мільйона осіб, що мають інвалідність, у тому числі 222,3 тисячі осіб із першою групою інвалідності, 900,8 тисяч осіб із другою групою інвалідності, 1416,0 тисяч осіб з третьою групою інвалідності та 163,9 тисяч дітей із інвалідністю.

Слід зазначити, що на даний час в Україні спостерігається невідгладна тенденція щодо зростання кількості осіб з особливими

освітніми потребами, а це, в свою чергу, загостило проблему їх освіти, адже повноцінне існування людини неможливе без якісної освіти. Для того, щоб сприяти повноцінному звершенню особи-інваліда, необхідна така система освіти, в якій впроваджено навчання незалежно від групи здоров'я на засадах рівноправності (Чайковський, 2016).

Специфічність експертизи інклюзивного освітнього середовища як своєрідного виду впорядкованої та організованої діяльності, зі спрямованістю на оцінювання використання інноваційних методів в освіті – це питання, яке залишається недостатньо висвітленим у доступних наукових виданнях. Тому виняткового значення набуває вивчення запитів осіб з особливими потребами в контексті інклюзивного освітнього простору в теоретичному плані.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Спільнота науковців світу зауважує, що є два взаємодоповнюючі поняття «інтеграція» та «інклюзія».

Стосовно осіб з особливими потребами поняття інтеграція означає їх адаптацію до соціального простору в якому вони перебувають з відведенням їм таких же перспектив і привілеїв, як і іншим індивідуумам. Інклюзія – складне поняття, що означає залучення до життєвої активності осіб з особливими освітніми потребами та вимагає суттєвої перебудови закладу освіти.

У багатьох світових державах в системі освіти збережені спеціальні заклади освіти та заклади для осіб з особливими потребами. Наприклад, у ФРН процес залучення осіб з особливими потребами до піднесення рівня знань має шість шаблів, три з них формують зміну умов довколишнього середовища, а наступних три – зміну умов внутрішнього світу особистості. Перший шабель передбачає залучення осіб з особливими освітніми потребами до довколишнього середовища. Це означає пристосування приміщень освітнього закладу до специфічних потреб, створення умов для встановлення доброзичливих і теплих взаємин, застосування різних форм навчання та проведення дозвілля. Наступний шабель стосується змін у використанні певного лексикону. Третій – це привілеї і переваги, які надаються закладам освіти, що забезпечують інклюзивне навчання. Четвертий шабель процесу піднесення

рівня знань можна оцінити за тим, наскільки вільно почуваються «особливі» особистості в середовищі повносправних. П'ятий щабель означає створення індивідуальних програм навчання залежно від потреб кожної окремої особистості. Шостий – передбачає формування вміння оцінювати свої особисті досягнення в навчанні через використання позитивно чи негативно забарвленої емоції, яка служить сигналом успішності використання цього процесу.

У доступній нам сьогодні вітчизняній науковій літературі описано п'ять основних типів освітнього середовища (включаючи інклюзивне).

Автори кожного типу по-своєму визначають поняття освітнього середовища, принципи та параметри його оцінки фахівцем-професіоналом (експертом). Всебічний аналіз, що проведений нами, дозволив виокремити основні складники його оцінки:

а) характер проєктування та оцінка можливих стилів забудови та устрою освітнього оточення – це перший складник за яким проводиться оцінка;

б) складник, що звертає увагу на психіку особистості – використання позитивно чи негативно забарвленої емоції, яка служить сигналом успішності у навчанні (включає використання специфічних методів навчання та процес передачі знань);

в) направленість закладу освіти, що відображається в устрої його діяльності – наступний складник;

г) мирна, і я б навіть сказала, піднесена атмосфера в закладі освіти, характер взаємовідносин усіх учасників освітнього процесу (дошкільнят, учнів, педагогів, батьків, адміністраторів, партнерів тощо) – ще один складник;

д) можливості освітньої організації (професійні кадрові, матеріальні, технічні), що допомагають розвитку організації – останній складник організації (Психолого-педагогічна експертиза, 2021, с. 86).

Інклюзивний заклад – заклад освіти, який забезпечує інклюзивне навчання як систему освітніх послуг.

Проте організація інклюзивного навчання визначає ряд складних та багатоаспектних проблем. Серед них – непереконливе прагнення працівників освітніх закладів займатися з особами з особливими освітніми потребами;

проблеми формування бюджету розвитку закладів; неадекватне бачення осіб з хибими ровесниками тощо.

Водночас, варто зазначити, що існують чималі плюси запровадження в закладах інклюзивної освіти – спільнота усвідомлює труднощі осіб з обмеженими освітніми перспективами; у таких осіб формується переконання у можливості невимушеного спілкування з однолітками та віра в себе; зростає можливість отримання належної та адекватної освіти.

Формулювання ідей статті:

а) виявити кардинальні труднощі запровадження інклюзивної освіти;

б) показати необхідність якісного проектування та устрою освітнього оточення закладів, де навчаються особистості з обмеженими освітніми перспективами;

в) показати необхідність формування зручного освітнього середовища, яке позитивно впливає на зростання власних резервів особистості з хибами, зокрема, творчих та пізнавальних;

г) розкрити значення психологічно прихильної атмосфери в освітньому середовищі, де перебувають «особливі» особистості.

Формулювання цілі статті – розкрити доцільність організації та створення інклюзивного освітнього середовища.

Виклад основного матеріалу дослідження. Існування різних груп осіб, кожна з яких має свої освітні потреби, визначається як факт. В цьому сенсі особи з особливими потребами – це чисельна та нелегка група, оскільки вимагає створення специфічних освітніх умов і підготовки фахівців для роботи в інклюзивних закладах освіти. Ключ до ефективності цієї роботи полягає в розумінні проблем людей з інвалідністю і того, як їх вирішити з урахуванням різних можливостей таких людей (Бабчук, 2019).

В ідеалі, заклади, що надають освіту для такої категорії осіб повинні створювати середовище, яке оптимально підходить для складних процесів навчання, виховання, побуту, суспільної діяльності, творчості, фізичного розвитку, культурного вдосконалення.

Чи можливо це в наш час швидкого інноваційного розвитку освіти? На що, насамперед, звернути увагу?

Важливо, що низку особливостей людей з хібами сприймання, фізичними, чи інтелектуальними для створення досяжного середовища слід мати на увазі ще на етапі проектування будівництва чи реконструкції. Втім це не означає, що вкрай необхідно вносити зміни у споруди, які вже побудовані. Але бажано створити конкретний план перебудови. При цьому обов'язково враховувати чинник інвалідності.

Архітектурна доступність поєднує в собі комфортні умови, створені для того, щоб потрапити у будівлю з облаштуванням приміщення всередині.

Маємо на увазі, насамперед, тротуари – крутизна підйому чи спуску не повинна перевищувати п'яти відсотків відносно рівної поверхні. Нахил країв тротуару і з'їздів не може перевищувати два відсотки.

Бажано виділити окремі місця для паркування особистого транспорту осіб з інвалідністю не далі, ніж 50 метрів від брами закладу. Майданчики для постійки спеціалізованого транспорту – на відстані не більше 100 метрів від дверей закладу.

Окрім того, згадане вище поняття архітектурна доступність означає дотримання вимог:

а) до можливості безперешкодного і зручного пересування груп, які відрізняються зниженою рухливістю, прилеглим простором або навчальним закладом;

б) безперешкодний (необмежений) вхід у приміщення (за наявності сходової клітини обов'язково має бути нормативний пандус);

в) до дверних і відкритих прорізів (заради дотримання техніки безпечного пересування);

г) до необмеженого руху сполучними маршрутами, приміщеннями як у закладі, так і на території, що належить йому;

д) до можливості слушно скористатися зонами відпочинку та обслуговування;

е) щодо доступу до різного обладнання і обстановки кімнат;

є) доступні – обладнані для використання людьми з інвалідністю убиральні тощо.

Освітнє середовище стане інклюзивним за умови коли сутність і стиль навчання та побудова освітнього процесу будуть визначатися психологічними характеристиками

особистостей з особливими потребами. Все, що вказане вище, лише задля досягнення позитивного результату.

Співробітники інклюзивно-ресурсних центрів визначають присутність в кожній окремій особистості, що проходить експертизу, особливих освітніх потреб, визначають їх різновиди та конечність у психологічній чи педагогічній підтримці.

Для здійснення процедури медико-психолого-педагогічної оцінки слід застосовувати клінічні (медичний, психіатричний, психоневрологічний); психологічні (бесіда, довготривале або короткочасне спостереження); експериментальні вивчення результатів діяльності (ігрової, трудової, навчальної), анкетування (питальна-відповідна робота) чи інші доступні методи дослідження.

Необхідно також застосувати конкретні психологічні методики, що націлені на дослідження функцій і процесів, взятих зокрема. Так, вивчення пізнавальних зусиль здійснюється за допомогою комплексу технік для обстеження сприймання, пам'яті, мислення, мови тощо; дослідження сфери прояву емоцій та волі проводиться за допомогою серії технік, спрямованих на вивчення особливостей особистості (характеру, інтересів, здібностей, почуттів, волі); психологічні техніки, спрямовані на вивчення власне особистісних, індивідуальних якостей особистості з особливими освітніми потребами. Педагогічні – направлені на спостереження за особистостями в процесі отримання і засвоєння нових знань; логопедичні – обстеження розладів розвитку мовлення особистості.

Вкрай важливо також зібрати анамнестичні дані: вік і професія батьків (не працювали зовсім чи працювали у шкідливих умовах); склад родини, сімейно-побутові умови проживання; взаємостосунки представників родини; ставлення до дітей; стан психічного, фізичного здоров'я рідних. Особливо важливо в'яснити чи спостерігаються у них захворювання серцево-судинної, ендокринної систем організму; слід також в'яснити дані про присутність туберкульозу, алкоголізму, психічних захворювань, дивацтв характеру і поведінки. Такі відомості бажано отримати як у батьків, так і у інших членів родини як далеких, так і близьких тощо (Буняк, 2017).

Все, що вказане вище, зазначається у висновку комплексної медико-психолого-педагогічної експертизи. Окрім того, у висновку вказується:

- наявність (або відсутність) особливих освітніх потреб та їх тип (якщо такий визначено);
- запропонована освітня програма;
- необхідність (або ні) вдосконалення індивідуального навчального плану;
- необхідні психолого-педагогічні послуги з корекції розвитку із зазначенням спрямованості та обсягу;
- необхідність використання спеціальних посібників або застосування обладнання для корекції;
- необхідність (або ні) проведення комплексної оцінки вдрузе, із вказівкою терміну та її мети.

Задля виховного наміру, важливо вірно підібрати адекватні методи навчання особистості з особливими освітніми потребами. Їх є безліч, проте найважливішими, на наш погляд, є бесіда, диспут, коротка лекція, переконання, тому що вони впливають на формування свідомості особистості. Виконання елементарних вправ та розгляд ситуацій сприяють організації діяльності. Ігри та тренінги прискорюють і допомагають таким особистостям адаптуватися психологічно в соціумі.

Найкращий спосіб впливу – участь у колективному заході – масові свята, що організуються до дня поезії, музики, кіно, книги, театру, моди, насамкінець.

Можна використовувати також і індивідуальні форми інклюзивного навчання (виховання) – колекціонування, гра на музичних інструментах, вишивання, збирання різноманітних колекцій, плетіння тощо.

Слід зауважити, що результативність спільних групових і індивідуальних форм організації роботи зростає, якщо вони пов'язані між собою і доповнюють одна одну.

Важливою складовою є також психологічна атмосфера в організації чи закладі, на нашу думку – це емоційне забарвлення психологічних взаємозв'язків учасників, поєднаних спільними інтересами, що виникає на основі їх симпатії, збігів характерів чи нахилів. Клімат взаємостосунків між людьми в організації чи закладі складається з трьох складових. Насамперед – це соціальний клімат, який визначається усвідомленням спільних цілей і

завдань організації (закладу). Далі – моральний клімат, який визначається прийнятими моральними цінностями організації. І, насамкінець – психологічний клімат, тобто неофіційні відносини, які укладаються між працівниками.

Здоровий психологічний клімат означає, що дитина з особливими освітніми потребами перебуває у стані духовного комфорту – рівноваги, спокою, захищеності; вона оптимістично налаштована та задоволена своїм існуванням; вона вірить у прихильність оточуючих до неї та відкрита до нових контактів. Це посилює її активність, вселяє віру в себе та свої можливості.

Про те, що дитина з особливими освітніми потребами знаходиться у стані емоційного комфорту свідчить відчуття безпеки, своєї унікальності, важливості та значущості.

Вважаємо, що не досить важливе значення має створення і дотримання довірливих відносин в колективі, доброзичливі та гуманні стосунки.

Наступним важливим моментом готовності системи освіти до реалізації процесу інклюзії є рівень професійної (інклюзивної) компетентності спеціалістів, психологічні особливості та ціннісні орієнтації їх.

У науковій літературі визначені такі критерії формування інклюзивної компетентності: мотиваційний; вербальний; рефлексивний; радикальний.

В якості мотиваційного критерію виступає сформованість комплексу спонукальних причин, що адекватні до цілей і завдань інклюзивного навчання.

Вербальний критерій характеризується здатністю педагогічно мислити в умовах інклюзивного навчання.

Рефлексивний (мимовільний) критерій визначається здатністю мислити актуально у процесі виконання найпростішої фахової діяльності в умовах підготовки до реалізації інклюзивного навчання.

В якості радикального критерію виступає наявність способів опанування і досвіду виконання конкретних фахових дій у ході інклюзивного навчання (Хафизуллина, 2008).

У доступних дослідженнях наукової спільноти зазначено, що сьогодні зростає прихильне ставлення до інклюзивної освіти, готовність і прагнення до продуктивної діяльності з чітким усвідомленням відповідальності за її результати.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Застосування психологічної експертизи для наукової оцінки інклюзивного освітнього середовища дозволило отримати достовірне експертне судження.

Проведений теоретичний аналіз, завдяки якому отримано можливість сформулювати відповіді на питання, що стосувались ідеї дослідження.

На нашу думку, в основу інклюзивної освіти слід поставити ідею індивідуальності кожної окремої особистості, незалежно від її особливостей – фізичних, інтелектуальних, емоційних, вольових тощо.

І кожна окрема особистість повинна мати можливість реалізувати своє право на якісну освіту.

Ми вважаємо, що слід сприймати інклюзію як можливість знизити ступінь ізоляції особистості з особливими потребами. А інклюзивне освітнє середовище має створювати умови для інкорпорації таких особистостей в систему соціальної взаємодії.

Список використаних джерел

- Бабчук Г. І. Інтеграція дітей з особливими потребами в інклюзивний простір загальноосвітнього навчального закладу. *Інклюзивне освітнє середовище: проблеми, перспективи та кращі практики* : зб. тез XIX міжнар. наук.-практ. конф. / упор. А.О. Гребенюк. Київ : Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна», 2019. С. 22–23.
- Буняк Н. А. Психологічна експертиза : навч. посіб. Тернопіль : Шпак В. Б, 2017. 151 с.
- Психолого-педагогічна експертиза: хрестоматія : навч. посіб. Чернігів, 2021. 280 с.
- Чайковський М. Є. Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з молоддю з особливими потребами в умовах інклюзивного освітнього простору : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.05. Старобільськ, 2016. 570 с.
- Хафизуллина И. Н. Формирование инклюзивной компетентности будущих учителей в процессе профессиональной подготовки : автореф. дисс. ... канд. педагог. наук : 13.00.08. Астрахань, 2008. 23 с.

References

- Babchuk, H. I. (2019). Intehratsiia ditei z osoblyvymy potrebamy v inkluzyvnyi prostir zahalnoosvitnoho navchalnoho zakladu [Integration of children with special needs into the inclusive space of a secondary school]. In A. O. Hrebeniuk (Comp.), *Inkluzivne osvittie seredovyshche: problemy, perspektyvy ta krashchi praktyky* [Inclusive educational environment: problems, perspectives and best practices]: zb. tez XIX mizhnar. nauk.-prakt. konf. (p. 22-23). Kyiv: Vidkryti mizhnarodnyi universytet rozvytku liudyny "Ukraina" [in Ukrainian].
- Buniak, N. A. (2017). *Psykhologichna ekspertyza* [Psychological expertise]: navch. posib. Ternopil: Shpak V. B. [in Ukrainian].
- Chaikovskiy, M. Ye. (2016). *Teoriia i praktyka sotsialno-pedahohichnoi roboty z moloddu z osoblyvymy potrebamy v umovakh inkluzyvnoho osvitnoho prostoru* [Theory and practice of socio-pedagogical work with young people with special needs in an inclusive educational space]. (Doct. diss.). Starobilsk [in Ukrainian].
- Hafizullina, I. N. (2008). *Formirovanie inkluzivnoj kompetentnosti budushhih uchitelej v processe professional'noj podgotovki* [Formation of inclusive competence of future teachers in the process of professional training]. (Ext. abstract of Phd diss.). Astrahan [in Russian].
- Psykhologo-pedahohichna ekspertyza* [Psychological expertise]: khrestomatiiia: navch. posib. (2021). Chernihiv [in Ukrainian].

N. Bunjak

PSYCHOLOGICAL EXPERT EXAMINATION OF INCLUSIVE EDUCATIONAL ENVIRONMENT: THEORETICAL ANALYSIS

The results of the analysis of psychological problem of the education system readiness for the inclusion process implementation are considered in this paper.

Within the formation of the inclusive education environment, the author is particularly sympathetic toward the understanding of inclusive education as a specially organized interaction of teachers and individuals with special needs and normative development level.

Inclusive education is a systematic process of well-organized interaction between all participants of the educational process.

The theoretical approaches to the problems of education of individuals having special educational needs, based on equality are summarized in this paper. It is concerned with the possibility of implementation of the right to education in typical

educational institution, opened for education of individuals with physical, intellectual, social, emotional, linguistic or other features.

The author emphasizes that the primary problem in creating the inclusive educational environment at present is the professional training of teachers focused on the work with individuals who have special educational needs.

Key words: *inclusion, inclusive education, inclusive educational environment.*